

השירה הערבית החדשה בעיני חוקר ישראלי

ששון סומך

ספרו של פרופ' שמואל מורה על השירה הערבית החדשה⁽¹⁾, שראה אור לאחרונה בליידן שב-הולנד, הצליח "לעשות היסטוריה" עוד בטרם הופיע כספר. מעשה שהיה כך היה: לפני שנים אחדות פרסם מחברו שני פרקים גדולים מספר זה, שהיה אז בכתובים, ברבעון מזרחני המופיע בלונדון. כעבור חודשים אחדים גילה מורה להפתעתו שפרקים אלה הופיעו במלואם בתרגום ערבי, והפכו לספר עצמאי בן 160 עמודים, שפורסם בקהיר ב-1969 בשם: "תמורות במוסיקה של השירה הערבית החדשה". הגירסה הערבית הופיעה בציון שמו וזהותו הלאומית של המחבר, וצוד זאת: המתרגם המצרי, מרצה צעיר באחת ממכללותיה של קהיר, הקדים לספר מבוא מאלף, שבו לא היסט לשבח את דמותו ואת מהימנותו של החוקר הישראלי, אך בה בעת (וכאן החלץ המעניין ביותר במבוא) גילה טפח מהלבטים שפקדו אותו כאשר גודעה לו לאומיותו האמיתית של פרופ' מורה. תחילה, סבר, כך מספר המתרגם במבוא, שמדובר במזרחן אירופי, אולם משנאמר לו, במהלך עבודת התרגום, שמורה דנו אינו אלא "יהודי מיראלי", היסט רבות אם להמשיך במלאכת התרגום, אך בסופו שגמר אומר לסיימה, שכן ראוי ללמוד תורה גם מפי האויב, ואפילו כשמדובר בנושא כה רגיש וכה "ערבי".

ניתן למדוד את הדילמה שפקדה את המתרגם המצרי הצעיר (דהיינו: חוקר ישראלי הפוסק הלכה בשאלת השירה הערבית) אם נציין, שבעיני הערבים, בימינו כבימים עברו, השירה אינה סתם אחד הוואנרים הספרותיים, אלא היא הסוג הספרותי בה"א הידיעה, ועליה גאוות הערבים באשר הם ובכל דור ודור. שירה זו ראשיתה במדבר, שם נתגבשו משקליה ומרבית הקונבנציות שלה לפני כ-1400 או כ-1500 שנה, כלומר עוד לפני עליית נביא האיסלאם, מוחמד. המשורר בחברה הערבית המדברית (לפני האיסלאם), ואחר-כך, בעיר המוסלמית, היה בבחינת מוסד חברתי ותרבותי מן המדרגה הראשונה, ונכס שכל שליט ברידעת וכל אדם בן-תרבות שמרו מכל שממר.

בין המאות ה-14 וה-19 לערך, עם חלוף תקופת הזהר ועם שקיעתה הכללית של התרבות הערבית במזה"ת, לא נעלמה, אמנם, השירה כליל, אולם הפכה למלאכה חקיינית, נעדרת

(1) S. Moreh, Modern Arabic Poetry 1800—1970, Leiden (Brill), 1976.

כל השראה ולחלוחית-חיים.

במאה ה"ט, עם חידוש המגע בין העולם הערבי והמערב, ועם הניצוצות הראשונים של חיים לאומיים חדשים, חזרה השירה הערבית למלא תפקיד של ממש. היא חידשה צוררי-תיה ותכניה בתהליך איטי, אך עקבי, ודומה שגם תפיסת המושג "שיר" השתנתה כליל במהלך מאת השנים האחרונות. ספרו של שמואל מורה בא לספר את סיפורה של התמורה הגדולה הזאת.

ואכן, זהו סיפור גדוש מתח, שופע תהפוכות ומאבקים לוחטיים. שכן, עצם העובדה שלשירה הערבית מסורת כה מושרשת וקונבנציות כה נוקשות, גרמה מצד אחד לכך שהשירה החדשה הנכתבת בדורותינו לא תהא בבחינת חיקוי מכאני של שירת המערב אלא יהא בה נופך מקורי-לאומי. מצד שני, "סבל הירושה" היקשה לא במעט על השתחררותם של המשוררים מדפוסים מיושנים, והביא למעשה להאטה ניכרת בקצב ההתפתחות. משוררים מוסלמים במאה הקור-דמת, ואפילו בנוכחית, התקשו להינתק מנוסח השירה המסורתית, נוסח אפוף הוד דתי, כמעט קדושה. ואכן, אם גשווה את עקומת ההתפתחות בשירה הערבית החדשה לזה של וואנרים לא מסורתיים כגון הרומאן והדרמה, נגלה שפתיחותם של מחזאים ומספרים היתה גדולה לאין שיעור מזו של משוררים (אך אין זאת אומרת, בהכרח, שיבולם הספרותי של האחרונים היה מקורי או משובח יותר).

למען האמת, התמורה העיקרית בשירה הערבית במאות השנים האחרונות לא נתחוללה ע"י משוררים מוסלמים כאחמד שוקי ואל-בארידי, הנחשבים בעיני-כל לגדולי ה-משוררים הנאו-קלאסיים בימינו, אלא המפנה נתבשר דווקא בשירתם של מחברים נוצריים, ובעיקר כאלה שהיגרו מלבנון לעולם החדש בסוף המאה הקודמת, אך הוסיפו לכתוב ערבית (השולטים בין אלה הם ג'ובראן ח'ליל ג'ובראן ומיכאל נע'ימה). הללו השכילו, בתוקף חינוכם והסביבה החדשה שחיו בה, להשליך מעליהם את שרידי הלשון, המבנה ו"הנוסח" של ימיה"ב, ולהתחיל התחלה חדשה, כאשר נוסח הנו"ב והשירה המערבית החדשה (לרמטוב, וולט וויטמן, בלייק ועוד) מעניקים השראה וצורה לשירתם. אך יצויין, שגם משוררים חדשנים אלה לא ויתרו, בסופו של דבר, על המשקל הערבי הקלאסי, והלשון שבה כתבו את שירתם לא היתה לשון הדיבור ("עאמיה" אלא הלשון הקלאסית הספרותית, "פוצ'חה").

שירת אל-מהג'יר (כך מכנים את שירת הגולה הערבית-אמריקאית) עשתה חיל בארה"ב ועד מהרה פילסה דרך חזרה אל המזרח התיכון, ובשנות ה-20 וה-30 של המאה הזאת קמו משוררים חשובים (מוסלמים עפ"ר) במצרים, סוריה ועיראק, שאימצו את הנוסח הרומאנטי-נוצרי וטיפחו אותו.

אולם המהפכה החשובה ביותר בתפיסת השירה נתחוללה, כמדומה, מיד לאחר תום מלחמת העולם השנייה, ודווקא בארץ הנהריים, כאשר משוררים צעירים אחדים הצליחו למצוא תחבולה פרווודית ששמה קץ לשלטונו הבלעדי של ה"ביית" המסורתי (כלומר, שורה בת שני חצאים הבנויה מ"דלת" ומ"סוגר" ומסתיימת בחרוז), וזאת מבלי להשמיט כליל את התשתית הפונטית שעליה נבנה תורת המשקל הערבית הקלאסית. גם מבחינת התכנים נחלצה שירתם של אלה מדל"ת אמות ה"שערים", כלומר סיווג השירים לפי

"נושאים" כגון ענייני-דיומא, שירת אהבים, קינות וכד'. המשורר החדש שוב אינו "מארגן" את חווייתו הפיזית לפי מפתח מוטיבים קבוע מראש. המשורר הערבי המודרני, כמוהו כפייטנים באשר הם, חותר לכוליותה של החווייה, ומנסה להכפיף את היסודות המיקצביים לתכנו הפנימי.

מעלת ספרו החדש של שמואל מורה היא בכך, שחרף שמו הכוללני ("השירה הערבית החדשה: 1800—1970"), אין הוא סקירה היסטורית כוללנית, המסכמת את הידוע לנו עד כה. לפנינו מחקר של ממש, מחקר שכולו חידוש. לא זו בלבד שמחברו חזר אל הטקסטים הפיזיים המרובים לדובבם, אל מאות (ואולי אלפי) ספרי השירה הערבית שפורסמו בדורות האחרונים, אלא שקע ראשו רובו במלאכת "בילוש" וחיטוט במטרה לאתר את צמתי-המפנה החשובים ביותר בדרך אל "הנוסח החדש". במשך שנים "נבר" מורה ללא ליאות בכתבי-עת שונים ומשונים, ידועים וקיינוניים; קרא ספרי זיכרונות ויומנים; ואף הגיע אל תחומים שהם בפירוש מחוץ לקולמה של הספרות. דוגמא אחת תספיק להבהיר את שיטתו ואת חידושו של המחבר:

בדונו בשירת אל-מהג'יר הערבית-אמריקאית, שהיא, כאמור, אחת מנקודות המפנה הראשיות, מדגיש החוקר הישראלי שמשוררים אלה לא הושפעו אך ורק מקריאת שירה אירופית ואמריקאית. הוא גילה — וכאן "ההפתעה" של מורה — שמשוררים אלה הושפעו במישרין ובאורח מכריע מהימנר-נות דתיים פרוטסטאנטיים שתורגמו לערבית בשלהי המאה הקודמת, ביומתם של מסיורנים אמריקאיים כגון אל סמית' וגייסופ. הללו עסקו — החל מראשית המאה ה-19 — בהפצת הנצרות החדשה, הפרוטסטנטית בארצות המזרח (ובין השאר יסדו את מה שהיום ידוע כאוניברסיטה האמריקאית של ביירות). אחדים ממסיורנים אלה למדו ערבית ואף תרגמו, בעצמם או בסיועם של משכילים מקומיים, פרקים מהמקרא ומהספרות הדתית. בספרו של מורה מתועדת באורח משכנע ביותר השפעתם של הימנונות מתורגמים אלה על השירה הסטרופית-רומאנטית של ג'ובראן ומרעיו. יש שהמנון אחד שתורגם באמצע המאה ה"ט משאיל את משקלו, את חרוזו ואפילו את מילותיו לשיר של ג'ובראן או נע'ימה שנכתב בראשית המאה הנוכחית. חוקרי השירה הערבית שקדמו למורה התעלמו לחלוטין מהשפעות נוצריות ישירות אלה, והתרכזו בחקר השפעת השירה האירופאית, השפעה שאינה מבוטלת, כאמור, אך כמסתבר עתה, יותר עקיפה מזו של ההימנונות הפרוטסטנטיים.

מטבע הדברים מתרכז פרופ' מורה במחקרו זה בראש וראש-שונה על אספקטים של צורה: שינויים בשיטות בחריזה, בארגון היחידות המשקליות, גלישות (אנז'מבמן) וכיוצא באלה עניינים "טכניים" לכאורה. אמנם, אין הוא מניח ידו גם מעיון בתכנים (כגון פרק 8, שנושא: מגמת אידי-אולוגיות בשירה החדשה), אך בעיקרו של דבר אין בספר אלא דיון שולי בשאלות תוכניות, ובוודאי לא נכללו אינטרפרטאציות או עיונים בלשונה של השירה החדשה. אולם ללא שקידתו וחריפותו של החוקר הירושלמי קשה לתאר אפשרות של דיון מעמיק בעתיד במהות השירה הערבית החדשה, וכמובן — בשאלת לשון השירה של ימינו, שאלה מרכזית מרתקת שטרם נחקרה כהלכה עד עצם היום הזה.